

УДК 343

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Артеменко І.І., провідний науковий співробітник
 відділу досліджень проблем ювенальної юстиції, юрист III класу
 Науково-дослідний інститут Національної академії прокуратури України

У статті розглядається сутність застосування кримінальної відповідальності відповідно до кримінального законодавства України та принцип особистої відповідальності. Проведено аналіз принципу особистої кримінальної відповідальності на прикладі ст. 166 КК України.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, принципи кримінального права, принципи кримінальної відповідальності, принцип особистої кримінальної відповідальності, ст. 166 КК України.

В статье рассматривается сущность применения уголовной ответственности в соответствии с уголовным законодательством Украины и принцип личной ответственности. Проведен анализ принципа личной уголовной ответственности на примере ст. 166 УК Украины.

Ключевые слова: уголовная ответственность, принципы уголовного права, принципы уголовной ответственности, принцип личной уголовной ответственности, ст. 166 УК Украины.

Artemenko I.I. SOME ASPECTS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY

In the article essence of destination criminal offenses under criminal laws of Ukraine and principle of personal responsibility. The analysis of principle of individual criminal responsibility on example of Art. 166 of Criminal Code of Ukraine.

Key words: criminal liability, criminal law principles, principles of criminal responsibility, principle of individual criminal responsibility, art. 166 of Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність є одним із фундаментальних понять у кримінальному праві та являється сполукою юридичної тріади «вчинення злочину – притягнення до кримінальної відповідальності – відбування покарання», в якій, по суті, відображаються всі норми кримінального законодавства України.

Поняття «кримінальна відповідальність» вживається у Кримінальному кодексі України (далі КК України) досить часто і в різних аспектах (лише у Загальній частині КК України вказаний зворот використано у назвах двадцяти статей), однак чіткого його визначення в нормах КК України не міститься. Певною мірою відсутність відповідного законодавчого визначення кримінальна відповідальність компенсується рішенням Конституційного Суду України у справі про депутатську недоторканність, у якому в порядку офіційного тлумачення закону розмежовуються поняття кримінальної відповідальності та притягнення до кримінальної відповідальності [1].

Ступінь розробленості проблеми. У зв'язку із такою невизначеністю зазначеної кримінально-правової категорії у наукових колах та серед правників виникають жваві дискусії.

Так, деякі вчені, такі як Я. Брайнін, П. Матишевський та В. Осадчий, кримінальну відповідальність розуміють, як урегульований нормами права обов'язок особи, що вчинила злочин, підлягати певним заходам негативного впливу та терпіти передбачені законом обмеження. Інші вчені (Н. Загородніков, О. Лепет) дотримуються позиції, що кримінальна відповідальність – це реальне застосування кримінально-правової норми та реалізація санкції. Л. Багріп-Шахматов, С. Келіна, П. Дагепь пропонують поняття кримінальна відповідальність визнавати, як врегульовані кримінально-правовими нор-

мами суспільні відносини. На думку Ю. Бауліна, кримінальна відповідальність – це передбачені КК України вид і міра обмеження прав та свобод злочинця, що індивідуалізуються судом і здійснюються спеціальними органами держави.

Із вищевикладеного слідує, що найбільш поширеною й докладно аргументованою є точка зору, згідно з якою кримінальна відповідальність – це один із видів юридичної відповідальності, суть якого полягає в осуді від імені держави за вироком суду особи, яка вчинила злочин, і застосуванні до неї державного примусу у формі покарання або інших заходів кримінальної відповідальності, передбачених Кримінальним кодексом. Однак поділяємо й думку науковців, які зазначають, що кримінальна відповідальність не може існувати поза кримінально-правовими відносинами, більше того, вона – наслідок їхнього виникнення [2, с. 29]. Зокрема, сутність кримінальної відповідальності полягає в негативній оцінці вчиненого злочину і особи, яка його вчинила, з боку держави та її органів. Через те не викликає сумніву думка Ю.В. Бауліна, що «поняття кримінальної відповідальності відбиває факт реальної взаємодії особи, яка вчинила злочин, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому протікає в межах певних правовідносин, які називаються кримінально-правовими відносинами» [3, с. 84].

Тут слід також зазначити, що будь-яка відповідальність, у тому числі і кримінальна, обумовлюється взаємодією трьох основних складових людського буття: особи, суспільства і держави. У свою чергу кожна людина відчуває на собі, як мінімум, потрібну соціально-моральну корекцію: власну свідомо-вольову регуляцію, громадський та державних вплив. У сфері суспільних відносин важливою

ознакою соціального зв'язку між людьми є специфічний обов'язок строго регламентованої поведінки (стану) взаємодіючих суб'єктів. Кримінально-правові веління органічно поєднуються із загальнообов'язковими нормами поведінки, встановленими в даному суспільстві [4, с. 84].

Мета статті. Розглянути кримінальну відповідальність як із позиції спонукального мотиву поведінки, так і з позиції заходів, необхідних для індивіда поведінки. Іншими словами, кримінальна відповідальність виконує роль різновиду соціально-правового контролю у співвідношенні належного з можливим, свободою волі з необхідністю, і тим самим займає центральне місце в механізмі кримінально-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивна сторона кримінальної відповідальності полягає в тому, що закріплене у відповідній кримінально-правовій нормі (системі норм) загальнообов'язкова вимога до певної поведінки (стану) індивіда обумовлена об'єктивними законами суспільного життя людей. Тим самим кримінальне право заохочує, стимулює відповідальну поведінку учасників суспільних відносин. У цьому плані важливо зауважити, що кримінально-правове середовище не є лише чимось зовнішнім по відношенню до особистості. Вона являє собою єдине, соціально-правове явище, основну суть якого пронизує моральний початок.

Суб'єктивна сторона відповідальності обумовлюється соціальними відносинами, які регулюються загальнообов'язковими кримінально-правовими вимогами певної поведінки (стану) й перевертають свідомість і психологію особистості у засвоєнні ним норм кримінального права, виробленню в нього соціально-позитивної мотивації.

Таким чином, кримінально правове регулювання суспільних відносин включає в свій механізм свідомість і волю індивідів, що вступають один із одним у спілкування. Поза свідомості і волі спілкування немислиме, можливі лише імпульсивно-інстинктивні контакти, які не здатні створити систему відносин. Тобто змістовна характеристика відносин між людьми на кримінально-правовому рівні в чималому ступені залежить від орієнтації людини у світі соціальних цінностей, що охороняються кримінальним законом, особистісних можливостей і здібностей людини до виборчої поведінки щодо цих цінностей. Тільки в цьому сенсі можна говорити про кримінальну відповідальність людини за свої діяння, які здатні заподіяти або фактично завдають шкоди цим цінностям.

У свою чергу зміст кримінально-правових відносин передбачає стосунки їх суб'єктів із приводу прав та обов'язків, що визначаються нормами кримінального права. Та чи інша форма реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів кримінально-правових відносин є водночас їх припиненням і реалізацією кримінальної відповідальності [5, с. 321].

Розглядаючи кримінальну відповідальність, як найважливіший інститут кримінального права, в якому відображені як загальні (законність, рівність громадян перед законом,

невідворотність відповідальності, принципи справедливості, гуманізму та демократизм), так і спеціальні принципи права (законодавче визначення злочину, особиста відповідальність, винна відповідальність, суб'єктивна осудність, повна відповідальність, переваги пом'якшуючих обставин, караності групового злочину, повна компенсація заподіяної злочинною шкоди, економія кримінальної репресії), слід звернути увагу на принципи кримінальної відповідальності. Незважаючи на те, що законодавчого визначення принципів кримінальної відповідальності у нормах КК України немає, на відміну від кримінальних кодексів Російської Федерації (статті 3–7 КК РФ) [6; 18] та Республіки Білорусь (ст. 3 КК Республіки Білорусь) [7], в яких закріплені п'ять принципів кримінальної відповідальності: законність, рівність громадян перед законом, винність, справедливість та гуманізм, їх співвідносять із принципами кримінального права. Оскільки вимоги законності, гуманізму, рівності перед законом і інших принципів кримінального права поширюються повною мірою на інститут кримінальної відповідальності та є обов'язковими при застосуванні норм, що регламентують кримінальну відповідальність.

Тут хочеться звернути увагу на один із найважливіших загальних принципів кримінального права – принцип особистої відповідальності (або принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності).

По-перше, слід зазначити, що даний принцип впливає зі змісту частини другої статті 61 Конституції України «Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер», а також зі змісту ст. 2 КК України, яка встановлює, що «1. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом»; принцип відповідальності при наявності вини також впливає зі змісту ст. 2 КК України. «2. Особа вважається не винною у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Принцип індивідуальної кримінальної відповідальності фізичних осіб знайшов своє відображення також у статутах Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії (ст. 7) і Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди (ст. 6), а також у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Так, згідно з ч. 1 ст. 25 Римського статуту визначено юрисдикцію суду щодо фізичних осіб, незалежно від того, чи є вони представниками державної влади, чи приватними особами [8, с. 120].

Особистий характер відповідальності, як принцип кримінального права, полягає в тому, що лише особа, яка вчинила злочин, може нести за нього кримінальну відповідальність і підлягати покаранню. Якої б тяжкості злочин не був вчинений, ніякі інші особи (в тому числі родичі) не можуть бути притягнуті до відповідальності, крім особи, винної в його вчиненні. Особистий (персональний) характер відповідальності впливає з бага-

тьох норм КК України. Так, у ст. 18 КК України прямо зазначається, що суб'єктом злочину, тобто особою, яка може нести кримінальну відповідальність, є лише фізична особа, яка обов'язково є осудною і досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність. Особистий характер відповідальності полягає також у тому, що саме покарання носить персональний, особистий характер і може застосовуватися лише до конкретної особи, яка визнана судом винною у вчиненні злочину.

Принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання вимагає, щоб кримінальна відповідальність і призначення покарання були максимально конкретизовані, індивідуалізовані, виходячи із конкретних обставин вчиненого злочину з урахуванням особи винного [9].

Варто також зазначити, що науковці визначають цей принцип, як один із основоположних у кримінальному праві. Зокрема на його обов'язковому дотриманні наголошують Г.Б. Виттенберг та П.С. Дагель [10, с. 89; 11, с. 11]. М.І. Загородніков зазначає, що принцип особистої та винної відповідальності є спеціальним принципом кримінального права [12, с. 65–74]. П.А. Фефелов, характеризуючи два найважливіші, на його думку, принципи кримінального права (невідворотність та індивідуалізація покарання), вказує, що їх реалізація не можлива без дотримання таких умов, як особиста та винна відповідальність [13, с. 15].

Ю.Є. Пудовочкін, не виокремлюючи принцип особистої відповідальності, наголошує на обов'язковому його дотриманні, але в межах принципів інших принципів кримінального права. Зокрема науковець зазначає, що в самостійному існуванні цього принципу на рівні кримінального закону немає потреби, оскільки він розпорошується між принципами вини та справедливості [14, с. 115]. Однак при цьому змістовне наповнення принципу особистої відповідальності не заперечується.

С.Г. Келина та В.М. Кудрявцев, розкриваючи зміст принципу особистої відповідальності вказують, що він включає щонайменше три елементи:

1) злочином визнається акт поведінки, вчинений конкретною фізичною особою – індивідом, а не колективом чи іншою соціальною спільнотою;

2) особа несе кримінальну відповідальність лише за те, що було заподіяно її особистими діями (дією чи бездіяльністю);

3) покарання за злочин має особистий характер та застосовується лише до особи, що його вчинила [15, с. 100].

Отже, оскільки відповідно до принципу особистої відповідальності кримінальна відповідальність можлива лише за власні дії (бездіяльність), то ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за злочин, вчинений іншою особою.

Означене можна звести до запитання: «Чи повинна нести особа відповідальність за вчинки підопічних їй осіб у разі, якщо ті вчинили злочинні дії?».

Так, наприклад, практика зіткнулася з цією проблемою при кваліфікації злісного невиконання батьками, опікунами чи піклувальника-

ми встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, ст. 166 КК України у деяких випадках допускають порушення принципу особистої відповідальності. Зокрема при застосуванні до осіб заходів кримінально-правового впливу за ст. 166 КК України, посилаючись лише на сам факт заподіяної тяжкої шкоди, при цьому не враховують, що шкода була заподіяна третім особам, а не дитині чи особі, яка була взята під опіку чи піклування.

Так, Згурівським районним судом Київської області було визнано вину ватаю ОСОБА_2 в скоєнні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 166 Кримінального кодексу України, та призначено їй покарання у виді позбавлення волі строком на 2 (два) роки. Своє рішення суд вмотивував тим, що ОСОБА_2 протягом 2011–2012 років, будучи матір'ю неповнолітнього, ОСОБА_3 злісно не виконувала встановлені законом обов'язки по догляду за дитиною, що спричинило тяжкі наслідки.

У якості злісного невиконання обов'язків матір'ю суд визнав той факт, що ОСОБА_2, будучи працездатною, ніде не працювала, зловживала спиртними напоями, вела аморальний спосіб життя, за місцем проживання підсобного господарства для задоволення харчових потреб не вела, свого неповнолітнього сина регулярним харчуванням, одягом та предметами гігієни не забезпечувала. Це, на думку суду, детермінувало, що неповнолітній ОСОБА_3, залишився без належного контролю, з огляду на житлово-побутові умови, відсутність виховання та догляду з боку матері, став на шлях вчинення злочинів, що спричинило тяжкі наслідки. В такій поведінці обвинуваченої суд вбачив порушення вимог ст. ст. 48, 51 Конституції України, ст. ст. 150, 155 Сімейного кодексу України, ст. ст. 8, 12 Закону України «Про охорону дитинства».

Як тяжкі наслідки суд розцінив той факт, що неповнолітній ОСОБА_3 з метою забезпечити себе та свою матір продуктами харчування та необхідними для життя предметами, 12.01.2012 року вчинив крадіжку майна. Він же повторно, 09.01.2012 року вчинив крадіжку продуктів харчування, засобів особистої гігієни, грошей та інших товарів, за що вироком Згурівського районного суду від 18.07.2012 року за ч. 3 ст. 185 КК України ОСОБА_3 засуджено до 4 років позбавлення волі з іспитивим строком 2 роки. Крім цього, судом вказуються доведені факти вчинення неповнолітнім ОСОБА_3 ще цілого ряду крадіжок [16].

Як видно з наведеного прикладу, правозастосовці буквально тлумачачи норму, передбачену статтею 166 Кримінального кодексу України, припускають, що тяжка шкода може бути заподіяна третім особам шляхом вчинення неповнолітнім злочинів. Такий підхід розширює коло потерпілих від злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування до необмеженого кола осіб, що суперечить наведеним вище доктринальним позиціям.

Однак із такою правовою позицією практиків важко погодитися. Вона де факто реалізує відповідальність батьків (опікунів та попечителів) за делінквентну поведінку дітей чи осіб, які взяті під опіку чи піклування, що порушує один із принципів кримінального права – принцип особистої відповідальності. З тексту чинної норми, закріпленої у статті 166 КК України не вбачається, що шкода заподіюється саме переліченим особам. Норма закону вказує на: ознаки об'єктивної сторони: діяння – «Злісне невиконання... встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування»; наслідок – «що спричинило тяжкі наслідки», та суб'єкта – «батьками, опікунами чи піклувальниками». Диспозиція ст. 166 КК України не відображає коло потерпілих від вчинення цього злочину. Закон говорить про «тяжку шкоду», яка виникає внаслідок делінквентної поведінки батьків та опікунів чи попечителів, але не зазначає, кому така шкода може заподіюватися – саме неповнолітнім або особам, які знаходяться під опікою чи піклуванням.

Тому окреслена правова позиція правоохоронних органів та судів щодо відповідальності батьків за правопорушення дітей щонайменше є спірною, можна навіть констатувати, що вона прямо порушує цей принцип.

Таким чином, враховуючи принцип особистої кримінальної відповідальності, доктринальні погляди щодо безпосереднього об'єкта досліджуваного злочину та положення чинного кримінального законодавства, можна стверджувати, що потерпілими від злочину, передбаченого статтею 166 Кримінального кодексу, можуть бути лише діти та особи, щодо яких встановлена опіка чи піклування.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку, що кримінальна відповідальність може мати місце лише за наявності підстав, виражених і закріплених у кримінальному законі України, та обов'язково відповідати принципам кримінального права.

Враховуючи положення чинного кримінального законодавства щодо кримінальної відповідальності, принципу особистої кримінальної відповідальності та доктринальних поглядів щодо безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 166 КК України, можна стверджувати, що потерпілими від злочину, передбаченому статтею 166 КК України, можуть бути лише діти та особи, щодо яких встановлена опіка чи піклування. Інші особи не можуть бути потерпілими. Оскільки ст. 166 КК України передбачає кримінальну відповідальність батьків, опікунів чи піклувальників саме за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої

встановлена опіка чи піклування, а не вчинення останніми злочинних діянь, притягнення.

А тому вважаємо, що існуюча сьогодні практика застосування до кримінальної відповідальності батьків, опікунів чи піклувальників за суспільно-небезпечні діяння, вчинені дітьми, є спірною й порушує принцип особистої кримінальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рішення Конституційного Суду України від 26.06.2003 № 12-рп/2003/ Справа про гарантії депутатської недоторканності – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-03.
2. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К., 2005. – с. 29.
3. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К., 2005. – с. 29.
4. Леонідов М.М. Кримінальне право. – Мн.: Вища школа, 2007. – 589 с. – 84 с.
5. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін. ; За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація – 4-е вид., перероб. і доповн. – К.: Право, 2010. – 456 с. – 321 с.
6. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. Ю.И. Скуратова и В.М. Лебедева. – 3-е изд., изм. и доп. – М., 2000.
7. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года. – № 275-3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.kulichki.com/vip/uk/>.
8. Аленская Л.Н., Петровский Ю.В. Ответственность физических лиц за совершение международных преступлений // СЕМП 1971. – М., – 1973. – 120 с.
9. М.І. Бажанов. Кримінальне право України / Підручник / Київ / Юрінком Інтер / 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/KPravo/index.htm>.
10. Виттенберг Г.Б. Развитие основных принципов советского уголовного права в новом Уголовном кодексе РСФСР / Г.Б. Виттенберг // Правоведение. – 1962. – № 4. – С. 88–95.
11. Дагель П.С. Роль уголовной репрессии в борьбе с преступностью в период развернутого строительства коммунизма (в свете учения В.И. Ленина об убеждении и принуждении) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / П.С. Дагель; Ленинградский гос. ун-т им. А.А. Жданова. Юридический факультет. – Ленинград, 1962. – 23 с.
12. Загородников Н.И. Принципы советского социалистического права / Н.И. Загородников // Советское государство и право. – 1966. – № 5. – С. 65–74.
13. Фефелов П.А. Понятие и система принципов советского уголовного права [Текст] / П.А. Фефелов; Высшая школа МВД СССР. Свердловское отделение. – Свердловск : Средне-Уральское книжное изд-во, 1970. – 144 с.
14. Пудовочкин Ю.Е., Пирвагидов С.С. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительно-правовой анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств / Ю.Е. Пудовочкин, С.С. Пирвагидов. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 297 с.
15. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права / С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
16. Єдиний державний реєстр судових рішень. Справа № 365/617/13-к. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38571577>.